

Közmondás nem hazug szólás

Az Érdekes nyelvészet előadás-sorozat 2012. április tizennyolcadikai rendezvényén – kivételes alkalommal – nem egy, hanem kettő prezentációt hallgathattak meg az érdeklődők. Dr. Forgács Tamás és Dr. Hoffmann Ildikó, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének oktatói adtak elő a TÁMOP által támogatott rendezvény keretében. Dr. Forgács Tamás "Közmondás nem hazug szólás" - A frazeológiai egységek osztályozásának nehézségei, míg Dr. Hoffmann Ildikó Nyelvi folyamatok és agyi működések címmel mutatta be kutatási témáját.

Jelen írás az első előadó, Forgács Tamás prezentációját kívánja bemutatni. Az előadás kezdetén a téma két magyar szakirodalmát maga a szerzőjük ismertette. Az egyik a *Magyar szólások és közmondások szótára*, melyben a mai magyar nyelv állandósult kifejezéseinek kulcsszavak szerinti bemutatása található. A másik munka pedig a *Bevezetés a frazeológiába*, amely a tárgykör részletes összefoglalása, s inkább elméleti jellegű.

Már maga az elméleti kérdéskör átvezet bennünket egy definíciós problémához, mely az állandósult szókapcsolatokat övezi. Az állandósult szókapcsolat ugyanis legalább két szó kapcsolatát jelenti, melyet vizsgálhatunk lexikális, szemantikai és/vagy morfoszintaktikai szempontból. A lexémák szintjén az jellemző, hogy több lexikai elem egyetlen, összeforrott szótári egységet alkot (pl. *fűbe harap*). A szemantikai tulajdonságokat vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a frazeologizmusok nagy hányada jelentésükben nem kompozicionális, vagyis az összetevők jelentéseinek összegzése révén nem jutunk el az átvitt értelemhez (pl. *megmossa valakinek a fejét* 'megdorgálja'). Ennek a jelenségnek a szakkifejezése az idiomaticitás. Végül a morfoszintaktikát tekintve azt látjuk, hogy sokszor – a szabad szókapcsolatokkal szemben – morfológiai anomália, vagy másképpen transzformális defektivitás jellemző frazémáinkra (pl. a *nyélbe üt valamit* 'üzletet köt' szerkezet csak névelő nélkül fordulhat elő). Forgács mindezeket figyelembe véve adta meg a frazeológiai egységek definícióját, amely a következőképpen hangzott: „Két vagy több szó kapcsolata akkor tekinthető frazeológiai kapcsolatnak, ha a.) a kapcsolatban található szavak az adott nyelv szintaktikai és szemantikai szabályai szerint nem teljesen magyarázható egységet alkotnak; b.) a kapcsolat egy nyelvközösségben lexémaszerűen használatos.” Kiemelte az előadó azt is, hogy ha a) feltétel teljesül, akkor b.) is, viszont fordítva már nincs így.

Tévedés lenne azonban azt hinnünk, hogy e meghatározás körül nincsenek problémák. Nem elég csupán az, hogy a kifejezés idiomatikus legyen, hiszen vannak egyszavas

metaforáink is (pl. *rajzol* 'zsebtolvajlással foglalkozik'). Azaz mindenképpen szükséges az, hogy a frazeológiai kapcsolat két vagy több szóból álljon.

Az idiomatikusságra visszatérve, három csoportot szokás a frazémakon belül elkülöníteni. Az első osztály a nem idiomatikus (endoszemémikus), azaz csak szó szerinti értelemmel bírók csoportja, a második a részben idiomatikus (endo-exoszemémikus) kifejezések osztálya, amelyeknek lehet átvitt és szó szerinti jelentésük is, míg a harmadik kategóriába az idiomatikus (exoszemémikus), azaz a csak átvitt tartalommal rendelkező frazeológiai egységek tartoznak.

Az utolsó csoport szólásaiban, közmondásaiban olyan elemek kaphatnak helyet, melyeket archaikusnak, vagy unikális komponensnek nevezhetünk (pl. *borbéski uraságtól származik, fabatkát sem ér*). Szerepelhet a frazeológiai egységben ún. alogizmus is, melyet lehetetlen szó szerint értelmezni (pl. *bolhából elefántot csinál*). Természetesen vannak olyan szókapcsolatok is, melyeket elvileg szó szerint is vehetünk, de ez nem szokás (pl. *bogarat tesz valakinek a fülébe*).

A definiálás során az idiomatikusság kérdésköre mellett felvetődik a polilexikalitás problémája is, hiszen vannak olyan kifejezések, melyek korábban több szóból álltak, mára azonban egyetlen alakban fordulnak elő. Ennek egyik típusa a grammatikalizálódás útján történő alárendelő kompozitummá válás (pl. *cserben hagy* → *cserbenhagy*), másik fajtája a mellérendelő taggá válás (pl. *hébe hóba* → *hébe-hóba*), harmadik típusa pedig jelentéstapadás révén megy végbe (pl. *kimúlik a világból* → *kimúlik* 'meghal').

Miután az előadó ismertette a meghatározás nehézségeit, a frazémák kommunikációs funkciói, illetve szintaktikai viselkedésük szerinti osztályozását mutatta be. Az első klasszifikálási mód alapján háromfajta frazeologizmust különböztethetünk meg: az első a referenciális, a második a kommunikatív, míg a harmadik a strukturális egységek csoportja.

A referenciális frazeológiai egységek – ahogy az elnevezésük is mutatja – a valóság egyes elemeire, folyamataira, vagy tényállásaira vonatkoznak (pl. *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik*).

A második esetben, vagyis a kommunikatív állandósult szókapcsolatok esetén az alábbi négyféle klisé különböztethetjük meg:

1. A feladó és a vevő között létrejövő kapcsolatteremtési és –fenntartási klisék (pl. *Részemről a szerencse*. – üdvözlés. *Kérem, tartsa a vonalat!* – kontaktusfenntartás)
2. Az üzenetre vonatkozó ún. metakommunikatív klisék (pl. *Csak zárójelben jegyzem meg*. – korlátozás, *De miket beszélek!* – kiigazítás)
3. Kommentárként elhangzó, közhelyszerű klisék (pl. *Hogy szalad az idő!* – meglepetés,

Itt van a kutya elásva! – probléma.)

4. Egy jelenséghez, babonához kapcsolódó, kommentárként elhangzó, ún. „akkor mondják, ha...” típusú klisék (pl. *Mosdik a macska, eső lesz.* – népi mondóka, mely természeti jelenséghez kapcsolódik)

Az utolsó, harmadik típus ebben az osztályozásban a strukturális frazeologizmusok csoportja, mely az újabb német szakirodalomban jelent meg először. Ezeknek a kifejezéseknek egyetlen feladatuk az, hogy grammatikai funkciókat töltsenek be (a magyarban olyan páros kötőszavak tartoznak ebbe a kategóriába, melyeket mondatelemzéskor figyelmen kívül hagyunk, pl. *nemcsak, hanem, is*). Forgács szerint azonban ezeknek az alakulatoknak a státusza erősen vitatható, mivel a tipikus állandósult szókapcsolatok elemei olyan egységet alkotnak, melyek nem állnak egymástól messze; itt viszont több szó, sőt tagmondat is beékelődhet a kötőszavak közé.

A következőkben Forgács Tamás a frazémák szintaktikai viselkedése alapján létrehozott osztályozást mutatta be, mely Rozgonyiné Molnár Emma nevéhez kötődik. Eszerint a frazeológiai egységekben szólásglosszémákat, szólásszintagmákat és szólásmondatokat különböztethetünk meg.

A szólásglosszémák egy mondatrésznyi nagyságú formulák (pl. *suba alatt*), míg a szólásszintagmák már egy szerkezetes mondatrésznyi alakulatok (pl. *Csáky szalmája, saját szakállára*). Forgács szerint ez a felosztás nem következetes, hiszen például a *saját szakállára* kifejezést a szólásglosszémák között kellene elhelyezni. A szólásmondatok legalább egy predikatív magot tartalmazó alakulatok (pl. *Rájár a rúd*). Rozgonyiné ide sorolja még a hiányos szerkezetű szólásmondásokat is (pl. *Spongyát rá!*), sőt az összetett mondatokat is, legyenek azok alárendelők (pl. *Szemtelen, mint a piaci légy*), vagy mellérendelők (pl. *A kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad*).

Mindebből úgy tűnik, kissé zsúfolt az utolsó kategória. Ezt feloldandó, Forgács saját osztályozásában a valenciaelmélet oldaláról közelíti meg a kérdést, azaz az állandósult kifejezéseket vonzatfelvevő képességük szerint rendszerezi. Így a frazeológiai egységek lehetnek avalensek, régensértékűek, vagy teljes mondatértékűek.

Az avalens frazémák – elnevezésükből adódóan – még nem rendelkeznek valenciával. Egyrészt ide tartoznak a mondatrésznél kisebb, azaz kötőszói és előljárószói frazeológiai egységek (ez a kommunikatív funkciók szerinti kategorizálás strukturális csoportjának felel meg), másrészt avalensnek számítanak a bővítményértékű szólásglosszémák is. Többnyire határozói bővítményekről van szó - névutós formában (pl. *kéz alatt*), de idegen eredetű prepozíciós formák is meghonosodhatnak a nyelvben (pl. *ab ovo* 'a kezdetekben'). Ide

sorolandók még a mellérendelő alakban lévő határozói, tárgyi vagy alanyi bővítmények is (pl. *tejben-vajban, hetet-havat, Szodoma és Gomorra*). De ne felejtjük el azt a néhány alárendelő viszonyú szintagmát sem, melyek csak akkor tartoznak ide, ha az alaptagjuk nem állítmányi funkciót tölt be (pl. *telhetetlen papzsák, az apostolok lován*).

A régensértékű állandósult kapcsolatok rendelkeznek valenciával, azaz vannak üres, kitöltendő vonzathelyeik (s. m.: ezeket aláhúzással jelöltem). Ezek sosem teljes mondatok, bár egy vagy több szintagmát, sőt mondatszintű alárendelést is tartalmazhatnak (pl. *a kákán is csomót keres valaki*). A szóláshasonlatok is hiányos szerkezetűek többnyire, melyben a hasonlító mellékmondat csatlakozik a főmondati részben található igei vagy melléknévi fejhez (pl. *valaki okos, mint a tordai kos*).

A fő- és mellékmondatból álló mondat egyes eseteiben a főmondati fejhez (tárgyi, határozói) külső vonzat csatlakozik, s ehhez más viszonyban kapcsolódik a mellékmondat is (pl. *valaki azt hiszi, hogy körülötte forog a világ*).

Végezetül a teljes mondat értékű egységekről beszélt az előadó, melyeknek már nincs valenciájuk, mert minden kitöltendő vonzathelyük kielégített. Ezek közül az egyik típus az, amely többnyire valamilyen beszédhelyzetre vonatkozik, vagy a beszédpartner előző gondolatmenetéhez csatlakozik. Ezek tehát komplett mondatok, de szükségünk van a megértésükhöz a kontextusra (pl. *Ez már mindennek a teteje!*). Egyértelműen ide tartoznak a szólások, szituációs klisék, melyek nem tartalmaznak utalószót (pl. *Veri az ördög a feleségét*), illetve a közmondások (pl. *Az alma nem esik messze a fájától*), és az antiközmondások, melyek egy ismert frazéma elferdítésén alapszanak (pl. *Nem esik messze a vak a botjától*). Speciális csoportnak számítanak az ún. wellerizmusok, melyek elnevezése Dickens Pickwick Club-főszereplőjének nevéből származik. (pl. *Ez a hét is jól kezdődik, mondta a cigány, amikor akasztani vitték*). Struktúrájukat tekintve egyszerűek, hiszen az elején egy állítás szerepel, majd következik a „mondta valaki/valami” rész, végül pedig a csattanó, mely humoros hatást kelt.

Az előadás során Forgács bemutatta a frazémák meghatározási, osztályozási nehézségeit, mindezt azonban úgy, hogy az elméleti kérdéseket példákkal illusztrálta, melyeknek olykor még az eredetére is kitért. Így tette igazán élvezhetővé és színessé az általa jól ismert témát. A végén pedig – stílusosan – egy endo-exoszemémikus kifejezést tartalmazó kérdéssel (*Ugye nem állt égnek a hajuk a hallottaktól?*) zárult az előadás, s a hallgatóság visszajelzései azt bizonyították, hogy *minden jó, ha a vége jó*.